

Tadeusz BODIO

Uniwersytet Warszawski

Przemysław J. SIERADZAN

Uniwersytet Gdański

Źródła nacjonalizmu czerkieskiego i jego konsekwencje polityczne

1. Uwagi wstępne

W dyskursie na temat bezpieczeństwa Rosji szczególne miejsce zajmuje przyszłość Kaukazu Północnego. Uregulowanie sytuacji w tym heterogenicznym i konfliktogennym regionie o niezwykle złożonej strukturze narodowościowej pozostaje jednym z największych wyzwań, przed którymi stoją elity polityczne w Moskwie. Górski obszar położony między morzami Kaspijskim, Czarnym i Azowskim zamieszkują setki grup etnicznych i subetnicznych, posiadających własną tożsamość i świadomość odrębności. Etnosy Kaukazu są zróżnicowane w wymiarze antropologicznym, kulturowym i religijnym. Powyższe różnice wraz z liczącą wiele stuleci historią trudnej, często dramatycznej koegzystencji generują wzajemne animozje, które są niezwykle trudne do przezwyciężenia. Spory dzielące kaukaskie narodowości, klany i plemiona współistnieją z rosnącą popularnością fundamentalistycznej wersji islamu oraz napięciami między moskiewskim centrum a kaukaskimi peryferiami. Splot wskazanych czynników sprawia, że Kaukaz Północny jest najbardziej niestabilnym ze wszystkich regionów Federacji Rosyjskiej.

Jednym z poważniejszych zagrożeń dla bezpieczeństwa narodowego i integralności terytorialnej państwa rosyjskiego są ruchy separatystyczne na obszarze Kaukazu Północnego. Etnosy Kaukazu i ich elity charakteryzują się zróżnicowanym poziomem świadomości narodowej, aspiracji politycznych i lojalności wobec Moskwy. Kryzys, a następnie rozpad państwowości radzieckiej przyniosły renesans tożsamości kulturowej i politycznej kaukaskich narodowości, spośród których część zaczęła się domagać prawa do samostanowienia. Zjawisko odrodzenia narodowościowo-religijnego największą skalę przybrało w północno-wschodniej

części Kaukazu, charakteryzującej się najwyższym poziomem religijności oraz wpływu tradycyjnych instytucji na życie społeczno-polityczne. Jedyną republiką w regionie, w której separatyści zdołali przejąć efektywną władzę, była Czeczenia. Utrzymanie jej terytorium w granicach Rosji okupione zostało dziesiątkami tysięcy ofiar dwóch kampanii wojсковych. Czeczeński scenariusz rozwoju wydarzeń mógł jednak powtórzyć się także w innych częściach Kaukazu Północnego. Apogeum siły i wpływów ruchów politycznych odwołujących się do hasła separatyzmu etnicznego przypadło na lata dziewięćdziesiąte XX wieku. Polityka Władimira Putina osłabiła proces dezintegracji Rosji. Nie oznacza to jednak, że niebezpieczeństwo dezintegracji zostało przezwyciężone, ani że idee separatystyczne straciły popularność wśród narodowości Kaukazu.

Proces odrodzenia tożsamości narodowościowej, któremu towarzyszą retradycjonalizacja i wzrost znaczenia rodowo-plemiennych i klanowych form organizacji społecznej, dokonuje się także w republikach narodowych północno-zachodniej części Kaukazu (Kabardo-Bałkaria, Karaczajo-Czerkiesja, Adygeja). Wśród ruchów etnopolitycznych, które w ostatnich latach podejmują działania na rzecz autonomii i niepodległości, szczególną aktywnością wyróżnia się ruch panczerkieski, głoszący hasła jedności etnosów abchazo-adygejskich. Czerkiesi (Adygowie) są grupą panetniczną, obejmującą Kabardyjczyków, Czerkiesów, Ubychów¹, Adygejczyków i Szapsugów, a w myśl niektórych koncepcji również Abchazów i Abazyjczyków. Według danych Spisu Powszechnego z 2010 roku łączna liczba przedstawicieli powyższych grup etnicznych na obszarze Federacji Rosyjskiej wynosi 773 317². Republika Kabardo-Bałkaria jest jedynym podmiotem Federacji Rosyjskiej, w którym Adygejczycy przeważają liczebnie³. W dwóch innych republikach (Karaczajo-Czer-

---

¹ Ubychowie są historyczną grupą etniczną, uznawaną za wymarłą.

² Według danych Wszechrosyjskiego Spisu Powszechnego, obejmującego mieszkańców Federacji Rosyjskiej, liczba Kabardyjczyków wynosi 516 826, liczba – Adygejczyków 124 835, liczba Czerkiesów – 73 184, liczba Abazyjczyków – 43 341, liczba Abchazów – 11 249, liczba Szapsugów – 3882. Oprac. na podstawie materiałów Wszechrosyjskiego Spisu Powszechnego, http://www.gks.ru/free_doc/new_site/population/demo/per-itog/tab5.xls (15 września 2012 r.).

³ Spośród 859 939 mieszkańców Kabardo-Bałkarii, 490 453 (57,2%) stanowią Kabardyjczycy, natomiast Czerkiesi kolejne 2475, oprac. na podstawie danych Wszechrosyjskiego Spisu Powszechnego: http://www.gks.ru/free_doc/new_site/population/demo/per-itog/tab7.xls (15 września 2012 r.).

kiesja i Adygeja) etnosy abchazo-adygejskie mają status narodowości tytułarnych, jednak ich przedstawiciele stanowią mniejszość ludności⁴.

Działacze ruchu panczerkieskiego, który stanowi dziś poważne zagrożenie dla interesów Moskwy na Kaukazie, głoszą pogląd, że wszystkie grupy etniczne posługujące się językami wchodzącymi w skład abchazo-adygejskiej grupy językowej⁵ są jednym narodem, sztucznie rozdzielonym w rezultacie polityki kolonizacyjnej prowadzonej przez Rosję i Związek Radziecki. Ruch ten, niejednorodny wewnętrznie, dąży do uzyskania niezależności od Moskwy i utworzenia „Wielkiej Czerkiesji” – niepodległego państwa narodowości abchazo-adygejskich.

Czerkieski ruch separatystyczny jest obecnie znaczącą siłą polityczną, która może zagrozić integralności terytorialnej Federacji Rosyjskiej. Nacjoniści adygejscy są wspierani przez przedstawicieli diaspory, licznej i wpływowej zwłaszcza w Turcji, Stanach Zjednoczonych, Izraelu i Niemczech. Mogą liczyć także na solidarność i sympatię ze strony fundacji i stowarzyszeń związanych z amerykańską prawicą neokonserwatywną, a także części badaczy i publicystów w państwach Zachodu. Do niedawna idee ruchu panczerkieskiego były propagowane przez elity gruzińskie.

Źródła opisywanych tendencji nacjonalistycznych i separatystycznych wiążą się nade wszystko z adekwatną rekonstrukcją historii Czerkiesów, zwłaszcza relacji czerkiesko-rosyjskich. W historii tej tkwi klucz do zrozumienia wielu współczesnych problemów politycznych na Kaukazie Północnym. Te ostatnie wiążą się m.in. z dążeniami ruchu panczerkieskiego do ustanowienia „historycznej sprawiedliwości” oznaczającej m.in. uznanie ludobójstwa oraz rehabilitację przymusowo przesiedlonych Czerkiesów w okresie wojny kaukaskiej (którzy, powinni uzyskać status „narodu wygnanego”) i prawa powrotu ich potomków na ziemię ojczyste oraz utworzenia własnej państwowości. Samą wojnę kaukaską liderzy ruchu nierzadko określają mianem „wojny rosyjsko-kaukaskiej”, lub też „rosyjsko-czerkieskiej”, co niesie daleko idące konsekwencje polityczne.

---

⁴ W Republice Adygeja liczba przedstawicieli etnosu tytułarnego wynosi 107 048, czyli 25,2% spośród 440 327 mieszkańców. W Republice Karaczajo-Czerkiesja liczba Czerkiesów wynosi 56 466, czyli 1,9% spośród 477 859 mieszkańców. http://www.gks.ru/free_doc/new_site/population/demo/per-itog/tab7.xls (15 września 2012 r.).

⁵ W przekonaniu czerkieskich nacjonalistów języki te są w istocie dialektami jednego języka czerkieskiego (adygejskiego).

Odtworzenie dziejów Czerkiesów i ich relacji z Rosją nie jest jednak łatwym zadaniem chociażby ze względu na deficyt źródeł historycznych, przy tym zawierających nierzadko rozbieżne, a nawet wykluczające się dane faktograficzne i statystyczne na temat ponadstuletniej wojny kaukaskiej.

Analiza kilkuset opracowań poświęconych danej problematyce wyraźnie wskazuje, że w ostatnich dwóch dekadach debata wokół „kwestii czerkieskiej” jest mocno osadzona w polityce historycznej, która zależnie od koniunktury oscyluje nierzadko między faktami a falsyfikacją i manipulacją dziejami politycznymi. W istocie zawiera ona nie mniej hipotez niż odpowiedzi na fundamentalne kwestie dotyczące procesów narodowo i państwowotwórczych w regionie⁶. Strony sporu uzmysławiając sobie wagę rozstrzygnięć historycznych w danym zakresie, mogących mieć istotne znaczenie dla dalszych losów Kaukazu Północnego obwiniają siebie wzajemnie o „rusofobię” i „kaukazofobię”. Starają się przedstawiać korzystne dla siebie interpretacje dziejów Czerkiesów i „kraju czerkieskiego” niejednokrotnie naginając fakty do z góry założonych celów i wikłając się w „wojnę informacyjno-propagandową”, która wraz ze zbliżającym się terminem zimowych igrzysk olimpijskich w Soczi nabiera tempa. W ten sposób różne interpretacje historii stają się orężem walki politycznej.

2. Źródła sporów wokół „kwestii czerkieskiej”

Główną osią sporu jest wojna kaukaska i jej konsekwencje dla Czerkiesów. Wśród badaczy oraz polityków powiązanych lub sympatyzujących z ruchem panczerkieskim dominuje pogląd, że Czerkiesja od XV do XVIII wieku stanowiła dość jednolitą i samodzielną przestrzeń etnopolityczną, składającą się z subetnosów niepodlegających wprawdzie centralnej władzy państwowej, ale legitymujących się własną organizacją życia społecznego i kulturą. Terytorium tej przestrzeni, określanej niekiedy „krajem Czerkiesów”, rozciągało się między północno-wschodnim wybrzeżem Morza Czarnego a rzeką Kubań, będącą wówczas południową granicą Imperium Rosyjskiego. Amerykański historyk Stephen Shenfield twierdzi, że historyczna Czerkiesja (określana też mianem Ka-

---

⁶ Por. T. Bodio, *Z historii ustroju i elit politycznych Karaczajo-Czerkiesji*, „Studia Politologiczne” 2012, vol. 24.

bardy) obejmowała obszar 55 663 kilometrów kwadratowych zamieszkiwany przez przeszło dwa miliony mieszkańców⁷. Według Awraama Szmulewicza pod koniec XVIII wieku ziemie zamieszkiwane przez Czerkiesów były jeszcze rozleglejsze – rozciągały się od Półwyspu Ta-mańskiego aż po Morze Kaspijskie i obejmowały ziemie dorzecza Kubani⁸.

Wojna kaukaska przerwała naturalny bieg postępujących procesów narodotwórczych i państwowotwórczych. Miała wyjątkowo dramatyczny przebieg – wpisane w nią były „czystki etniczne” oraz planowa eksterminacja i przymusowe przesiedlenia. Przy tym proces podboju i kolonizacji ziem czerkieskich był rozłożony w czasie.

Podbój ziem czerkieskich wpisywał się w długotrwały proces ekspansji Imperium Rosyjskiego na Kaukazie. Już w XVI wieku koloniści rosyjscy założyli miasta Ufa, Samara, Saratów i Carycyn, po czym kontynuowali swój pochód na południe. W okresie panowania Iwana IV Groźnego nastąpił pierwszy kontakt między Kozakami i Czerkiesami⁹. Pod koniec lat pięćdziesiątych XVI wieku książę Temriuk przejściowo uznał moskiewski protektorat nad swoimi ziemiami, upatrując w carze obrońcę przed ekspansją perską¹⁰. Po podpisaniu traktatu rosyjsko-kabardyjskiego Iwan IV Groźny pojął córkę Temriuka Marię za żonę. Warto dodać, że w tym okresie większość Czerkiesów wyznawała chrześcijaństwo oraz religie politeistyczne – islam dotarł na ziemie Kabardy w XVII wieku, gdy wpływy państwa moskiewskiego, a później rosyjskiego zostały wyparte z Kaukazu przez jego tradycyjnych rywali w tym regionie – Persję i Imperium Osmańskie.

Po wstąpieniu na tron Piotra I w 1689 roku ekspansja rosyjska na południe została wznowiona. Ambitny car stawiał sobie za cel uzyskanie trwałego dostępu do Morza Czarnego i Morza Kaspijskiego, a przyszłą aneksję Kaukazu uważał za strategiczną konieczność. Testament Piotra Wielkiego realizowali jego następcy. Po wojnie między władaną przez carycę Annę Rosją i Turcją z lat 1735–1739 oba mocarstwa za-

---

⁷ S. D. Shenfield, *The Circassians: a forgotten genocide?*, w: *The massacre in history*, red. M. Levene, P. Roberts, Oxford–New York, s. 149.

⁸ Zob. A. Šmulevič, *Krov krasnoj polány. Olimpiada na zemle genocida kak lo-kuška dlâ ruskogo medvedâ*, cz. I, <http://www.apn.ru/publications/article20024.htm> (29.10.2012).

⁹ Zob. L. Bazylow, P. Wiczorkiewicz, *Historia Rosji*, Wrocław 2005, s. 78.

¹⁰ Zob. S. D. Shenfield, *The Circassians*, op. cit., s. 150.

warły traktat pokojowy w Belgradzie, na którego mocy uznały Kabardę za niezależne terytorium (na fakt ten chętnie powołują się zwolennicy tezy o istnieniu państwa czerkieskiego w okresie poprzedzającym kolonizację rosyjską). Za początek trwającej z przerwami przez całe stulecie wojny rosyjsko-czerkieskiej można uznać rok 1763, gdy car Piotr III nakazał zbudowanie fortecy Mozdok na lewym brzegu rzeki Terek. Forteca ta miała stać się pierwszym ogniwem linii fortyfikacji rozciągającej się od Morza Azowskiego do Mozdoku na ziemiach należących do książąt kabardyjskich¹¹. Awangardą rosyjskiej ekspansji w Czerkiesji stali się Kozacy Nadwołżańscy.

6 października 1768 roku wybuchła kolejna wojna rosyjsko-turecka. W kwietniu 1769 roku kabardyjscy książęta podjęli próbę odzyskania Mozdoku, jednak ich wyprawa wojenna została zatrzymana podczas bitwy nad rzeką Kałaus przez wojska Chanatu Kałmuckiego, pozostającego wówczas w sojuszu z Rosją. W liście do Woltera z 22 września 1769 roku caryca Katarzyna II oświadczyła, że górale z Kabardy przyjęli rosyjskie poddaństwo, a w całym regionie zapanował wieczny pokój¹². W rzeczywistości jednak walki trwały dalej – wybuchały kolejne powstania przeciw władzy rosyjskiej. W 1804 roku Czerkiesi zajęli przejściowo fortecę w Kisłowodsku. Rosyjski generał Paweł Cycjanow wkrótce odbił twierdzę, po czym spalił w odwecie kilkadziesiąt czerkieskich wsi¹³. Kampania militarna mająca na celu ostateczne włączenie Kabardy do Rosji rozpoczęła się w 1816 roku. Na jej czele stanął weteran wojny czeczeńskiej, generał Aleksiej Jermołow, który uśmierzył powstanie w 1822 roku¹⁴.

Ekspansja Rosji na Kaukazie nabierała tempa wraz z kolejnymi etapami działań wojennych, budową umocnień i stanic kozackich oraz coraz bardziej zaciętym oporem ze strony górskiej ludności. Jednym z takich etapów był Traktat Adrianopolski kończący wojnę rosyjsko-turecką z lat 1828–1829. Na mocy podpisanego 14 września 1829 roku układu, Imperium Osmańskie uznało rosyjską aneksję Kaukazu Północnego. Oznaczało to, że o losie Czerkiesów zdecydowano bez ich udziału i zgody¹⁵.

¹¹ Zob. A. Šmulevič, *Krov krasnoj polâny*, op. cit.

¹² Ibidem.

¹³ Zob. J. Baddeley, *The Russian conquest of the Caucasus*, London 1908, s. 92.

¹⁴ Ibidem, s. 135.

¹⁵ Mark Bijew pisząc o stosunku Czerkiesów do Traktatu Adrianopolskiego przytacza w swojej pracy rozmowę generała N. N. Rajewskiego ze starszą Szap-

Przez trzy dekady Imperium Rosyjskie podejmowało kolejne próby podporządkowania sobie terenów Kabardy. W latach 1834–1839 wybudowano Czarnomorską Linie Nadbrzeżną – łańcuch fortyfikacji, których celem było odizolowanie Czerkiesów od dostępu do morza. W 1838 roku na miejscu adygejskiej osady wybudowano twierdzę Aleksandria – dzisiejsze miasto Soczi. Już w 1840 roku znaczna część nadmorskich fortyfikacji została zdobyta przez Czerkiesów. Utrata cennej linii umocnień wywołała konsternację w Sankt-Petersburgu i zrodziła chęć rewanzu¹⁶.

Wojna przyspieszyła procesy konsolidacji subetnosów czerkieskich, wyrazem której było m.in. zawarcie przez nich nadzwyczajnego sojuszu polityczno-wojskowego i utworzenie w lipcu 1861 roku „Medźlisu” – Najwyższego Zgromadzenia Wolnych Czerkiesów – na terenach dzisiejszego miasta Soczi¹⁷.

W drugiej połowie lat 50. XIX wieku wśród urzędników i generacji rosyjskiej zaczęła dojrzewać myśl, że warunkiem opanowania Zakaukazia jest ostatecznie rozwiązanie „problemu czerkieskiego”. W 1957 roku głównodowodzący armią rosyjską polecił naczelnikowi sztabu wojsk kaukaskich gen. D. A. Miljutinowi rozpracować „demograficzne środki wyjścia z patowej sytuacji czerkieskiej”¹⁸. Do energicznych działań mających na celu realizację tego planu przystąpiono w 1859 roku, po kapitulacji imama Szamila w Dagestanie. Umożliwiło to zaangażowanie licniejszych sił w zachodniej części Kaukazu. Rozpoczęła się ogromna

---

sugów (zaliczanych do rodziny narodów adygejskich) w sprawie przejęcia władzy na ich terytorium: na pytanie jednego z przedstawicieli starszyny do generała, jakim prawem chce to uczynić, odpowiedział, że sułtan podarował Szapsugów wraz z ich terenami carowi rosyjskiemu. W odpowiedzi usłyszał – teraz rozumiem. Po czym ów przedstawiciel pokazał mu ptaka na pobliskim drzewie mówiąc „generale daruję tobie ptaka, zabierz go sobie”. M. Bijej, *Čerkesâ i Čerkesy, Kratkij očerk istorii*, Moskwa 2011, s. 42.

¹⁶ Zob. V. I. Sobolev, *Šturm budet stoit' dorogo. Kavkazskaâ vojna v licah*, Moskva 2001, s. 53–54.

¹⁷ W skład Najwyższego Zgromadzenia Wolnych Czerkiesów wchodziło 15 członków (po 5 z każdej wspólnoty etnicznej tworzącej sojusz). Był to organ władzy obdarzony kompetencjami ustawodawczymi i wykonawczymi. Jego decyzją terytoria Czerkiesów zostały podzielone na 12 okręgów, których władzę miała pełnić lokalna elita – przedstawiciele starszyny, duchowieństwa i sędziowie muzułmańscy. Więcej na temat działalności Medźlisu: A. Mukożev, *Vedlikij Medźlis Volnosti Čerkesov*, „Głos Kabardy”, Specjalnyj wypusk posvâščenyj 148-letiu okončaniâ Rusko-Kavkazskoj vojny 1763–1864 gg., nr 10, maâ 2012 g., s. 2.

¹⁸ M. Bijej, *Čerkesâ*, op. cit., s. 120.

kampania wojskowa, podczas której siły rosyjskie nacierały na Czerkiesję z czterech różnych stron. W rezultacie 10 maja 1862 roku weszło w życie postanowienie Komitetu Kaukaskiego o przesiedleniu Czerkiesów z ich terenów¹⁹. W ocenie działaczy ruchu panczerkieskiego i niektórych historyków²⁰ niniejsza decyzja w praktyce oznaczała wygnanie Czerkiesów z ich historycznej ojczyzny i wymazanie ich kraju z map politycznych świata. W ocenie współczesnych liderów organizacji czerkieskich skutkowałą ona także biologiczną likwidacją dominującego demograficznie narodu, który wniósł znaczący wkład do dziedzictwa kulturowego regionu.

21 maja 1864 roku na uroczysku Czerwona Polana w pobliżu Soczi (miejsce kultu Adygów, na którego terenie znajdowały się pradawne kurhany i cmentarzyska) spotkały się wszystkie cztery zgrupowania armii, uczestniczące w inwazji na terytoria Kaukazu Zachodniego prowadzonej z czterech różnych kierunków. Dzień ten uważany jest za symboliczny moment zakończenia ponad stuletniej wojny czerkieskiej, co było równoznaczne z ostatecznym podbojem Kaukazu przez Rosję²¹. Na Czerwonej Polanie carski brat, Wielki Książę Michaił Nikołajewicz, oficjalnie ogłosił zakończenie wojny. Odbyła się tam prawosławna uroczystość religijna i uroczysta defilada. Dzień 21 maja 1864 roku uznany został później przez adygejskich działaczy nacjonalistycznych i przedstawicieli diaspory za Międzynarodowy Czerkieski Dzień Żałoby²².

Historycy rosyjscy są spolaryzowani w poglądach i ocenach roli „kwestii czerkieskiej” w wojnie kaukaskiej. Znaczna ich część potwierdza tragiczne skutki wojny, ale też dodaje, że tragedia ta stała się podłożem powstania wielu mitów i legend o historii etnopolitycznej Czerkiesów oraz ich relacji z Rosją carską. Wyraża też pogląd, że istniejące materiały archiwalne i dokumenty nie dają podstaw, aby decyzję o przesiedleniach

¹⁹ Ibidem, s. 160 i n.

²⁰ Poglądy historyków opowiadających się za uznaniem ludobójstwa Czerkiesów omawiają oraz polemizują z nimi: m.in. N. A. Matveev, „*Čerkeskij vopros*”: *sovremennnye interpretacii i realii epochi*, „Issliedovaniâ po prikladnoj i netożłoznoj etnologii”, nr 226, Moskva 2011; A. Epifancev, *Nizizvietnaâ Kavkazkaâ vojna. Byl li genocid Adygov?*, Moskva 2010.

²¹ Oznacza to, że opór Czerkiesów przeciw rosyjskiej inwazji trwał dłużej, niż opór Czeczenii i Dagestanu. Zob. P. Henze, *Russia and Caucasus*, s. 1; A. Šmulevič, *Krov krasnoj polâny*, cz. II, <http://www.apn.ru/publications/article20052.htm>.

²² Zob. *Circassia: Adygs Ask European Parliament to Recognize Genocide*, <http://www.unpo.org/article/5634> (16.09.2012).

Czerkiesów uznać za równoznaczną z aktem planowego ludobójstwa. Pogląd ten jest różnorodnie argumentowany. Najczęściej wskazuje się, że wojna kaukaska była typową wojną kolonialną w ramach XIX-wiecznego podziału świata. Uczestniczyło w niej również Imperium Osmańskie oraz inne państwa, które również ponoszą odpowiedzialność za przesiedlenie Czerkiesów. Podkreśla się także, że wysiedlenia były dobrowolne oraz że Czerkiesi mieli alternatywę – mogli się zdecydować na pozostanie w Imperium pod warunkiem osiedlenia się na wskazanych przez władze terenach²³.

Wśród politologów rosyjskich spotkać można m.in. opinie, że „kwestia czerkieska” wraz z ludobójstwem narodu została sztucznie wykreowana w latach 90. XX wieku, jej interpretacja ma wydźwięk wyraźnie antyrosyjski – umacnia „mit o kraju – więzieniu narodów” i jest wykorzystywana jako czynnik mobilizacji politycznej w grze o władzę i przyszłość Kaukazu²⁴.

3. Korzenie nacjonalizmu czerkieskiego

Narodziny czerkieskich dążeń niepodległościowych, podobnie jak dzieje wojny kaukaskiej, należy postrzegać m.in. w perspektywie rosyjsko-brytyjskiej „Wielkiej Gry” – rywalizacji geopolitycznej o kontrolę nad strategicznym regionem Kaukazu, który stanowił bramę do Turcji, Persji i Azji Centralnej²⁵. W XVIII i XIX wieku Rosjanie dążyli do

---

²³ Jest też grupa historyków, zwłaszcza pracująca w ośrodkach naukowych republik Kaukazu Północnego – podmiotów Federacji Rosyjskiej (S. Ch. Chotko, A. K. Kasumov, A. Ch. Kasumov, S. G. Kudajeva i in.), która w swoich interpretacjach wojny kaukaskiej i ocenach przesiedleń – podobnie, jak wielu badaczy zagranicznych – skłania się do odmiennych konkluzji w powyższej sprawie.

²⁴ Por. V. Černous, *Istoriografîâ Kavkazskoj vojny: novyje tendecii*, w: *Kavkazskaâ vojna: uroki istorii i sovremennosti*. Materiały Vsesoūznoj Naučnoj Konferencii sostajaščejsâ 19–20 maâ 2004 g., red. V. V. Černous, Majkop 2006, s. 676; V. Patrakova, V. Černous, *Istoriografîâ, istoričeskaâ pamât Adygov o v Kavkazskoj vojnie XIX v. i soveremennyje pliolitičeskije provokatory*, w: *Zimnyje Olimpijskije igry 2014 v Soči v fokusie informacionnych atak. Južnorosyjskoje obozrienije. Sbornik naučnych trudov*, red. V. V. Černous, Moskva–Rostov na Donu 2011.

²⁵ W danym kontekście należy odnotować, że można wyróżnić dwie grupy przyczyn nacjonalizmu czerkieskiego: wewnętrzne i zewnętrzne. W artykule zwracamy uwagę na przyczyny zewnętrzne, zaś wewnętrzne będą przedmiotem odrębnego opracowania.

ujarzmienia wojowniczych górskich ludów, pragnąc uzyskać dostęp do mórz południowych, podczas gdy Brytyjczycy gotowi byli wspierać wszelkie odśrodkowe ruchy etniczne i narodowe, które potencjalnie mogły doprowadzić do destabilizacji Rosji carskiej²⁶.

Rosja nie była jedynym państwem prowadzącym ekspansywną politykę na Kaukazie – terytorium kaspijsko-czarnomorskie przez stulecia stanowiło strefę wpływów Persji i Imperium Osmańskiego. Po podpisaniu w 1829 r. rosyjsko-tureckiego traktatu pokojowego w Adrianopolu wzmożła się aktywność wywiadu brytyjskiego mająca na celu rozbudzenie nastrojów separatystycznych na peryferyjnych obszarach Imperium Rosyjskiego. Należy w tym miejscu nadmienić, że idee nacjonalizmu politycznego narodziły się w europejskim społeczeństwie przemysłowym i były całkowicie obce rodowo-plemiennej kulturze Kaukazu, podobnie jak i samo pojęcie narodu. Nacjonalizm czerkieski, podobnie jak i inne nacjonalizmy tego obszaru, były ideami egzogennymi.

Genezę czerkieskiego nacjonalizmu należy wiązać z postacią dziewiętnastowiecznego brytyjskiego dyplomaty i wywiadowcy Davida Urquharta urodzonego w 1805 roku, który działał na rzecz wyparcia Rosjan z Kaukazu i włączenia terytorium między Morzem Czarnym i Morzem Kaspijskim w brytyjską strefę wpływów. Ten szkockiego pochodzenia intelektualista i erudyta obdarzony impulsywnym temperamentem poświęcił swoje życie walce o wyzwolenie grup etnicznych znajdujących się w granicach Imperium Rosyjskiego, postrzeganego przezeń jako „więzienie narodów”. Kultura górskich etnosów Kaukazu była szczególnie mu bliska – dostrzegał w niej podobieństwo do surowej kultury walecznych Szkotów. Jak pisze amerykański historyk Charles King, to właśnie D. Urquhart nadał idei czerkieskiej walki wyzwolenczej „współczesną, etnoterytorialną i antyrosyjską formę”²⁷. Był wielkim apologetą kultury tureckiej – opowiadał się za ścisłym sojuszem geopolitycznym Wielkiej Brytanii i Imperium Osmańskiego. Dzięki swoim wpływom na dworze brytyjskim został sekretarzem ambasady w Stambule. Pełniąc ten urząd aktywnie wspierał Czerkiesów przeciwstawiających się ekspansji rosyjskiej. Był przekonany, że ich walka jest

---

²⁶ Zob. M. Leontev, *Bolšaa igra. Britanskaâ Imperiâ protiv Rossii i SSSR*, Sankt-Petersburg 2012.

²⁷ Zob. Ch. King, *Imaging Circassia: David Urquhart and Making of North Caucasus Nationalism*, „Russian Review” 2007, nr 66, s. 238.

zarazem walką o wolność kultury europejskiej i brytyjskiej od „petersburskiego jarzma”²⁸.

David Urquhart klucz do realizacji idei geopolitycznych upatrywał w zjednoczeniu rozdrobnionych plemion górskich zamieszkujących wschodnie wybrzeże Morza Czarnego, rozbudzeniu wśród nich poczucia tożsamości narodowej łączącej wszystkich Adygów. Na jej bazie miał powstać ruch nacjonalistyczny o orientacji probrytyjskiej i antyrosyjskiej. W 1834 roku odbył on pierwszą podróż do Czerkiesji, podczas której nawiązał kontakty z przedstawicielami arystokracji kabardyjskiej. Wielu jej przedstawicieli z zachwytem przyjęło głoszone przez Szkota idee nacjonalistyczne²⁹.

Brytyjski dyplomata stworzył zręby ideologii panczerkieskiej, które znalazły swój wyraz w *Deklaracji niepodległości* z 1835 roku: „Mieszkańcy Kaukazu nie są poddanymi Rosji, a nawet nie pozostają z nią w pokoju [...]. Obraża nas fakt, że nasze państwo na wszystkich europejskich mapach jest zaznaczone jako część Rosji. Są nas cztery miliony, ale, na nieszczęście, jesteśmy podzieleni na wiele plemion, języków i wiar. Utraciliśmy plemiona, które wcześniej mogły zebrać setki tysięcy wojowników pod swoimi sztandarami, lecz my, w końcu, zjednoczyliśmy się w nienawiści do Rosji”³⁰.

29 października 1836 roku D. Urquhart wysłał ze Sztambułu do Czerkiesji, objętej wówczas blokadą morską, statek „Vixen” z ładunkiem soli. Zgodnie z jego przewidywaniami statek został aresztowany przez władze rosyjskie i po zdjęciu bandery przetransportowany do Imperium Osmańskiego, co wywołało skandal dyplomatyczny. Miał on nadzieję, że sekretarz spraw zagranicznych lord Henry Palmerston wypowie wojnę Rosji i stanie po stronie sprawy czerkieskiej. Tak się jednak nie stało – szef brytyjskiej dyplomacji uznał działania D. Urquharta za awanturnicze i odwołał go do Londynu, gdzie nadal kontynuował on działalność na rzecz propagowania sprawy czerkieskiej, publikując liczne artykuły w prasie i finansując transporty broni na Kaukaz³¹.

---

²⁸ Zob. D. Urquhart, *England and Russia*, cyt. za: M. Leontev, *Bolšââ igra*, op. cit., s. 43–44.

²⁹ Zob. Ch. King, *Imaging Circassia*, op. cit., s. 248.

³⁰ Zob. *Deklaraciâ nezavisimosti*, cyt. za: „Svobodnyj Kavkaz” (2.10.1997).

³¹ Zob. P. Brock, *The Fall of Circassia: A Study in Private Diplomacy*, „English Historical Review”, nr 208, czerwiec 1956, s. 401–427; K. Marx, *The Story of the Life of Lord Palmerston*, <http://www.marxists.org/archive/marx/works/1853/palmerston/ch08.htm> (29.10.2012).

D. Urquhart był także twórcą projektu czerkieskiego zielonego sztandaru ze złotymi skrzyżowanymi strzałami i gwiazdami³². Pisał: „Jak wiadomo, każdy kraj, każde państwo potrzebuje swojego symbolu narodowego, który koniecznie powinien kojarzyć się z nazwiskami jego wielkich ludzi, z jego zasadami istniejącymi od dawnych czasów [...]. Uważam, że flaga Czerkiesji powinna być zielona. Zielony – to barwa, która spowija ich góry, barwa, która oznacza wiarę muzułmańską. Na zielonym tle umieściłem skrzyżowane strzały, które zwieńczyłem rozrzuconymi gwiazdami, które kojarzą się z wolnością i zarazem wychwalają wielkość Niebios. Język tej flagi sięga samego serca i dlatego jest zrozumiała dla wszystkich”³³.

D. Urquhart zdołał zorganizować w Wielkiej Brytanii i Turcji silną sieć wsparcia dla walki Czerkiesów o niepodległość oraz wykreować wśród zachodnich elit swoistą modę na „czerkiesofilę”. Jego plany geopolityczne do pewnego czasu cieszyły się wsparciem oficjalnych władz brytyjskich. Czerkiesofilskie idee D. Urquharta podzielali jego liczni współpracownicy i przyjaciele, do których należał m.in. Adam Jerzy Czartoryski. Warto dodać, że z walką narodu czerkieskiego identyfikowała się znaczna część polskich środowisk emigracyjnych o orientacji niepodległościowej. Polacy odczuwali wspólnotę dążeń z innymi narodami walczącymi o prawo do samostanowienia; żywili także przekonanie, że osłabienie państw zaborczych przez rebelie i powstania może przysłużyć się sprawie polskiej niepodległości³⁴.

Najistotniejszy akcent polski w wojnie kaukaskiej, związany był z podjęciem działań zbrojnych przez oddział Teofila Łapińskiego. Ten urodzony w 1826 roku romantyk, żołnierz i weteran wojen narodowo-wyzwoleńczych podczas Wiosny Ludów pragnął walczyć z reakcyjnymi monarchiami europejskimi w obronie uciskanych narodów. T. Łapiński uznawał rosyjskiego cara za największego wroga wolności i sprawiedliwości, a przy tym ciemniźcyela Polski. W lutym 1857 roku wyruszył on na czele ekspedycji wojskowej składającej się niemal wyłącznie z polskich emigrantów, by walczyć wraz z Czerkiesami (nazywanymi przezeń Abchazami) przeciw carskiej Rosji. Przez dwa lata aktywnie uczestniczył w działaniach wojennych, stając się – obok adygejskich arystokratów

³² Zob. Ch. King, *Imaging Circassia*, op. cit., s. 250–255.

³³ „Čerkesskij mir” 1998, nr 1; cyt. za: M. Budaj, „*Velikaâ Čerkesiâ*” – *poslednij šag k razvalu Rossii*, Karacaeusk 2011, s. 286.

³⁴ Zob. P. Brock, *The Fall of Circassia*, op. cit., s. 407.

– dowódcą zbrojnego powstania. Po klęsce Szamila w Dagestanie w 1859 roku został zmuszony do opuszczenia Kaukazu. W 1861 roku podjął kolejną, tym razem bezskuteczną, próbę dotarcia do Czerkiesji ze zbrojną pomocą³⁵.

Badacze wojny kaukaskiej (zwłaszcza cytowany już Mark Bijew) podkreślają, że odegrał on ważną rolę w walkach wyzwoleniczych i należał do najważniejszych uczestników dramatu czerkieskiego w latach 1957–1859. Sam T. Łapiński (Teffik-bej), pułkownik i dowódca oddziału polskiego, żyjący wśród lokalnej ludności i porozumiewający się w ich języku był patriotą i rewolucjonistą. Uznawał – na co zwraca uwagę H. S. Kuschow, autor wstępu do rosyjskiego wydania książki T. Łapińskiego – zasadę, że „kto walczy z Rosją jest sojusznikiem Polski”³⁶.

Część europejskich „przyjaciół sprawy czerkieskiej” działała podstępnie i z wyrachowaniem, traktując Adygów jako instrument w geopolitycznej grze przeciw Rosji, część kierowała się szlachetnymi pobudkami i autentyczną sympatią do górali kaukaskich. Zaangażowanie cudzoziemców rozbudziło w Czerkiesach nadzieję na wolność, lecz zarazem dostarczyło Rosjanom dodatkowych argumentów do interwencji.

4. Dramat czerkieskiego muhadżirstwa

XIX-wieczne przesiedlenia Czerkiesów w literaturze są nierzadko określane mianem „muhadżirstwa”. Pod tym pojęciem (z języka arabskiego) na ogół rozumie się „masowe i celowe przesiedlenie muzułmanów do kraju muzułmańskiego z innych państw muzułmańskich, lub z kraju, w którym stają się oni mniejszością w rezultacie działań wojennych i nie akceptują statusu mniejszości religijnej”³⁷. W danym kontekście

---

³⁵ Zob. J. Łątka, *Teofil Łapiński – romantyczny kondotier*, Katowice 1988, s. 42–176.

³⁶ Swoją pobyt w Czerkiesji, a także udział w wojnie kaukaskiej opisał w dwóch tomach książki pt. *Górale Kaukazu i ich walka wyzwolenicza przeciwko Rosjanom* (w wersji rosyjskiej praca została wydana pt. *Gorcy Kavkaza i ich osvoboditielnaâ borba Protov russkich* (Nalčik 1995) i jest dostępna na stronie internetowej: http://a-u-l.narod.ru/Teofil_Lapinskiy_Gorcy_Kavkaza_tom-1.html; http://a-u-l.narod.ru/Teofil_Lapinskiy_Gorcy_Kavkaza_tom-2.html (30.10.2012).

³⁷ Zob. *Muhadžir*, „Kavkazskij Uzel”, <http://www.kavkaz-uzel.ru, articles/171399>; E. A. Mirzakanova, *Kavkazskaâ vojna i machadžirstvo*, w: *Kavkazskaâ vojna: uroki istorii*, red. V. V. Černous, op. cit., s. 388 i n. Warto odnotować, że w tradycji

cie warto odnotować, że u podłoża „muhadżirstwa czerkieskiego” tkwił splot przyczyn natury nie tylko religijnej, ale także politycznej, militarnej, ekonomicznej, socjalnej, kulturowej i in. Przy tym czynniki te odgrywały różną rolę w przesiedleniach – zależnie od etapu wojny, a następnie kolonizacji ziem kaukaskich. W praktyce „muhadżirstwo” przejawiało się m.in. w marginalizacji i represjach Czerkiesów, preferencjach dla wyznawców prawosławia, sztucznej kreacji przez administrację rosyjską nieznosnych warunków życia, ograniczeń w prawach i wolnościach, zachęcanie ich do emigracji itp.

Z analizy rozproszonych źródeł historycznych wynika, że idea przesiedlenia rdzennej ludności Kaukazu Północnego pojawiała się już w latach trzydziestych (gen. A. A. Weljaminow), a następnie była rozwijana w drugiej połowie lat pięćdziesiątych dziewiętnastego wieku³⁸. Jej głównymi rzecznikami byli generałowie D. A. Miljutin (choć ówczesny naczelnik sztabu generalnego armii rosyjskiej miał pewne wątpliwości) i N. I. Jewdokimow (dowódca jednego z frontów kaukaskich i ataman kozacki), którzy opowiadali się za stworzeniem „alternatywy” dla rdzennej ludności: przesiedlenia na wyznaczone tereny równinne (i błotniste), gdzie miały powstać specjalne kolonie Czerkiesów (stepy nad Donem, Kubań itp.), lub do Imperium Osmańskiego. Opuszczone tereny mieli zasiedlić m.in. Kozacy, miały też być na nich budowane stаницe. Plany przesiedlenia generałowie rosyjscy traktowali jako ważny element nowej strategii polityki wojennej na Kaukazie Północnym i jeden ze sposobów zakończenia długotrwałej wojny oraz kolonizacji regionu³⁹. Przeciwno tym planom opowiadała się część dowództwa armii rosyjskiej, także wpływowi generał G. I. Filipson, opowiadający się za mniej restryktywnymi rozwiązaniami „problemu czerkieskiego”.

Koncepcja masowych przesiedleń Czerkiesów miała także przyczyny ekonomiczne. Wojna z lat 1763–1864 była niezwykle kosztowna. Wybuch kolejnego powstania w regionie Kaukazu mógł okazać się druzgocącym ciosem dla władzy cara i wywołać głęboki kryzys państwowości.

---

muzułmańskiej za pierwszego muhadżira jest uważany prorok Muhammad, który był zmuszony przesiedlić się z Mekki do Medyny.

³⁸ Zob. E. A. Mirzakanova, *Okončanie kavkazskoj vojny: vyselenije Adygov v Osmanskuï imperiû*, „Archiva i Obščestvo” 2011, <http://archivesjournal.ru/?p=1603>, s. 20 i n.

³⁹ Ibidem; zob. także: G. A. Dzdziariâ, *Massovoje vyslienije Gorcov v 1859–1864 g., „Adygi”*, Nałčik 1991, nr 2.

Elity polityczne Sankt-Petersburga odkryły nadzwyczajną zdolność górskich plemion do regeneracji sił. „Ostateczne rozgromienie” Czerkiesów i pokój na Kaukazie ogłaszano wielokrotnie, lecz za każdym razem już po kilku latach od podobnych szumnych deklaracji rozpoczynała się kolejna rebelia. Warto dodać, że po doświadczeniach wojny krymskiej car Aleksander II obsesyjnie obawiał się utraty kontroli nad wybrzeżem czarnomorskim. Terytorium wolnych Czerkiesów byłoby potencjalnym przyczółkiem, z którego mogła rozpocząć się inwazja obcych armii – np. osmańskiej, brytyjskiej lub francuskiej⁴⁰.

Wstępny plan przesiedlenia rdzennej ludności naczelną sztab armii opracował już w 1857 roku. Wówczas wydano memorandum *O środkach mających na celu rozwój rosyjskiej ludności kozackiej oraz przesiedleniu części miejscowych plemion*. W planie tym kładziono nacisk na przesiedlenie Czerkiesów z zachodniej części regionu, gdzie stawiali wyjątkowo zaciekły opór. Rosjanie zintensyfikowali także kontakty dyplomatyczne z Turkami (z wielu względów zainteresowanymi osiedleniem Czerkiesów w Imperium i prowadzącymi przez swoich emisariuszy działalność na rzecz ich emigracji), które skutkowały m.in. zawarciem porozumienia w sprawie przesiedleń. Car Aleksander II utworzył specjalny komitet, którego większość członków rok później negatywnie oceniło plan przesiedleń, odwołując się do różnej argumentacji, w tym, że Czerkiesi nie opuszczą swoich ziem, że przesiedlenia będą skutkowały eskalacją wojny, że proponuje się im warunki ciężkie i niesprawiedliwe oraz że są nadzieje na stopniowe ich podporządkowanie Rosji. Z kolei generalicja opowiadająca się za przesiedleniami wskazywała m.in. na potrzebę zaprzestania przelewu krwi i wysyłania ekspedycji wojskowych przeciwko ludności, zasiedlania ziem czerkieskich ludnością rosyjską – co miało być warunkiem zdobycia i kolonizacji Kaukazu Północnego, koniecznością umocnienia granic i moralnego wpływu Rosji w regionie itp.⁴¹

---

⁴⁰ Zob. A. Šmulevič, *Krov krasnoj polâny. Okončatel'noe rešenje čerkeskogo voprosa*, cz. III, <http://www.apn.ru/publications/article20237.htm> (30.10.2012).

⁴¹ Dane kwestie są opisane i analizowane m.in. w pracach: A. P. Berže, *Vysiele-nije Gorcov c Kavkaza*, Nałčik 2010; M. Bijev, *Čerkesâ*, op. cit.; N. I. Pokrovskij, *Kavkazskie vojny i imamat Šamila*, Moskva 2000; F. A. Ozova, *Plan generala Evdokimova (1856–1860). Čast piervââ*, „Glos Čerkesji” – „Адыгэ Хэжум и макъ”, <http://www.hekupsa.com/istoriya/583-plan-general-a-evdokimova-1856-1860-chast-per-vaya.html>.

Mimo wewnętrznych podziałów wśród dowództwa w sztabie armii rosyjskiej kontynuowano prace nad różnymi wariantami przesiedlenia Czerkiesów. W listopadzie 1960 roku we Władykaukazie – w okresie zmian kadrowych w armii rosyjskiej – odbyła się narada wyższego dowództwa wraz z udziałem A. I. Barjatinskiego (oficjalnie był on głównodowodzącym, realnie tę funkcję zaczął pełnić gen. G. D. Orbeliani, który powołał gen. Filipsona na naczelnika sztabu generalnego armii). Na spotkaniu rozważano dwa warianty prowadzenia wojny: G. I. Filipsona (wówczas był już naczelnikiem sztabu generalnego), który opowiadał się za stopniowym podbojem Kaukazu, umacnianiem pozycji na zdobytych ziemiach, unikaniem przelewu krwi i ograniczaniem przydziałów ziemi Kozakom; N. I. Jewdokimowa – odpowiadającego się za szybkim zakończeniem wojny poprzez budowę stanic oraz zasiedlanie Kozakami ziem czerkieskich⁴². Sami Czerkiesi mieli podjąć decyzję o przesiedleniu: na wskazane przez administrację rosyjską tereny równinne lub wyemigrować do Turcji. Przy tym generał był gotowy wziąć na siebie realizację tego planu w ciągu 2–3 lat⁴³. Plan Jewdokimowa zyskał akceptację. Poparł go także jeszcze głównodowodzący armią rosyjską i zatwierdził car podczas pobytu na Kaukazie jesienią 1861 roku⁴⁴. Należy w tym miejscu odnotować, że Medżelis Czerkiesów wysłał delegację do Aleksandra II podczas jego pobytu w regionie, której przewodniczył K. Berezek. Przekazał on carowi memorandum, z którego wynikało, że górale przyjmą poddaństwo rosyjskie pod warunkiem m.in. zaprzestania przez Rosję działań wojennych, pozostawienia ich w miejscach zamieszkania. Car odrzucił tę propozycję dając im miesięczny termin na przygotowanie się do przesiedlenia na wyznaczone tereny lub do Turcji⁴⁵.

---

⁴² Szczegółowo na ten temat: A. P. Berże, *Vysielenije Gorcov c Kavkaza*, „Ruskaâ starina” 1882, XXXII, s. 163 (i in. wydania); F. A. Ozova, *Plan generala*, op. cit.; M. Bijev, *Čerkesâ*, op. cit.; S. M. Chaetova, *Problemy migracii narodov Severo-Zapadnogo i Centralnogo Kavkaza w konce XVIII veka – v na ale XIX veka*, Autorieferat kandidateckoj dissertacii, Vladykavkaz 2008; S. G. Kudajeva, *Adygi (Čerkekscy) Severo-Zapadnogo Kavkaza v XIX v.*, <http://adyg19th.mkgtu.ru/page1/1>; S. Ch. Chodko, *O erki istorii erkesov*, S. Petersburg 2001.

⁴³ Zob. *Tragičeskiye posledствиâ Kavkazskoj vojny dla Adygov. Voroâ pol. XIX–načalo XX v. Sbornik dokumentov*, Načik 2000, s. 30. Por. M. Bijev, *Čerkesâ*, op. cit., s. 161. Dodajmy, że autor w cytowanej pracy szczegółowo omawia dyskusję dowództwa armii rosyjskiej nad planem przesiedlenia Czerkiesów.

⁴⁴ Zob. A. P. Berże, *Vysielenije Gorcov*, op. cit.

⁴⁵ Zob. A. Mukożev, *Velikij Medżelis Volnosti Čerkesov*, „Głos Kabardy”, op. cit., s. 3 i n. Należy w tym miejscu dodać, że Medżelis Czerkieski wysłał posel-

Oficjalne przesiedlenia zaczęły się – jak sygnalizowano – wraz z wydaniem przez Komitet Kaukaski 10 maja 1862 roku postanowienia w tej sprawie oraz powołaniem specjalnej komisji ds. realizacji przesiedleń. Oficjalnie, bowiem w praktyce do przesiedleń miejscowej ludności dochodziło już wcześniej, zaś ich intensyfikacja nastąpiła pod koniec drugiej połowy lat 50. XIX wieku m.in. pod pozorem pielgrzymek do Mekki⁴⁶. Największa fala przesiedleń przypadała jednak na lata 1961–1964. Skutki przesiedleń trwających jeszcze z różnym natężeniem w kolejnych dziesięcioleciach⁴⁷ były niezwykle dramatyczne dla Czerkiesów, którzy ginęli w wyniku organizowanych ekspedycji wojskowych, z głodu, chorób, wielu z nich utonęło w czasie przeprawy przez Morze Czarne.

Dostępne w literaturze dane statystyczne na temat przesiedleń Czerkiesów zaskakują znaczącą rozpiętością. Z jednej strony jest ona zrozumiała ze względu na stan źródeł archiwalnych, deficyt informacji statystycznej o grupach subetnicznych oraz organizacji i realizacji przesiedleń⁴⁸; z drugiej – ujawnia ona wyraźne kontekst polityczny podziałów wśród niektórych badaczy czyniących zresztą sobie zarzuty o zawyżaniu lub zaniżaniu danych. Przy tym zaskakuje ogromna ilość opracowań (rosyjskich, tureckich, czerkieskich i in.), w których szacowane są przesiedlenia Czerkiesów do Imperium Osmańskiego. Na ich tle dość skromnie prezentują się badania nad przesiedleniami Czerkiesów w ramach Imperium Rosyjskiego. Próby syntez i oceny różnorodnych badań nad statystyką przesiedleń zawarte są w monografiach M. Bijewa, M. O. Budaja, W. W. Matwiejewa S. G. Kudajewej i wielu innych autorów⁴⁹. Wynika

---

stwa zagraniczne do Turcji i Londynu z prośbą o pomoc, jednak bez większego rezultatu.

⁴⁶ Zob. V. A. Kuman, *Migracionnaâ politika carskoj administracii v otnošenii adygov Severo-Zapadnogo Kavkaza (1864–1917)*, w: *Kavkazskaâ vojna: uroki istorii*, op. cit., s. 364 i n.

⁴⁷ Liderzy ruchu panczerskiego twierdzą, że deportacje trwały do pierwszej wojny światowej.

⁴⁸ Z danych historycznych m.in. wynika, że proces przesiedleń był chaotyczny, źle zorganizowany. Na jeden paszport wyjeżdżała cała rodzina lub grupy liczące nawet do 40 osób. Wiele osób wyemigrowało nielegalnie, niektóre z nich tą samą drogą powracały do miejsc zamieszkania. Więcej na ten temat: *Čislennost i rasselenije muhadžirov*, www.circas.ru.

⁴⁹ S. G. Kudajeva, *Adygi*, op. cit.; teźże: *K problemie statistiki adygskogo machadžirstva*, „Nedela nauki MGTI”, Majkop 1998, wyp. 3, s. 35; D. E. Eremeev, *Etnogenez Turow. (proischoždienie i osnovnyje etapy etničeskoj istorii)*, Moskwa 1971; M. O. Budaj, *Mif o „Velikoj Čerkesji*, real-alania.narod.ru; N. A. Matveev, „Čerke-

z nich m.in., że wielu badaczy odwołuje się do danych rosyjskiego kronikarza wojny kaukaskiej A. P. Berże, wskazujących, że w latach 1858–1865 do Imperium Osmańskiego przesiedlono 493 tys. 194 osób⁵⁰. Z innych badań, prowadzonych przez A. Ch. Kasumowa i Ch. A. Kasumowa wynika, że w latach 1858–1864 przesiedlono 398 tys. 955 Czerkiesów, przy czym największa fala przesiedleń miała miejsce w 1864 roku i objęła 342 tys. 748 osób⁵¹. Z kolei G. A. Dżidżarja powołując się na dane Komisji ds. przesiedleń do Turcji wskazuje, że do lutego 1865 roku 470 tys. osób zostało wysiedlonych z części zachodniej Kaukazu, zaś w ramach przesiedleń wewnętrznych w latach 1861–182 na tereny położone nad Kubaniem przesiedlono 15 tys., a w latach 1863–1864 – 4,5 tys. Autor ocenia, że po masowych przesiedleniach w zachodniej części Kaukazu pozostało od 70 do 100 tys. Adygów⁵². Niekiedy spotyka się informacje, że w latach 1859–1879 Kaukaz opuściło od 700 tys. do 1,5 mln osób, a w latach 1881–1914 wyemigrowało ok. 500 tys. mieszkańców. Źródła tureckie podają, że zostało przesiedlonych znacznie więcej Czerkiesów, niż wskazywałyby na to przytoczone dane szacunkowe⁵³.

Zaskakują dane przytoczone przez Waltera Richmonda (Los Angeles, USA) na sesji naukowej organizowanej z okazji obchodów „Dnia Czerkiesów” 18 czerwca 2012 roku w Parlamencie Europejskim. Z tekstu wystąpienia Richmonda opowiadającego się za uznaniem ludobójstwa Czerkiesów, wynika, że w okresie od października 1863 roku do kwietnia 1984 roku z powodu przesiedleń i towarzyszących im okoliczności

---

skij vopros”, op. cit.; M. Bijev, *Čerkesâ*, op. cit.; T. Ch. Kumykov, *Vyselenije Adygov Turcû – postedstvie Kavkazskoj vojny*, Nalčik 1994; E. N. Timošenko, *Migraciâ narodov severo-zapadnogo Kavkaza v Osmanskuû imperiû vo vtoroj polovinie XI veka*, Avtorieferat kandidatskoj dissertacii, Sankt Petersburg 2008.

⁵⁰ Dane za: A. P. Berże, *Vysielenije Gorcov c Kavkaza*, „Rosijskaâ starina” 1882, nr 1–2. Z danych kronikarza wynika, że na 100 deportowanych z Kaukazu 57 było Adygami.

⁵¹ Dane za: A. Ch. Kasumov, Ch. A. Kasumov, *Genocid Adygov. Iz istorii borby Adygov za niezavisimost v XIX v.*, Nalčik 1992, s. 9.

⁵² Dane za: G. A. Dżidżariâ, *Machažirstvo i problemy istorii Abchazji XIX v.*, Sučumi 1975.

⁵³ Przykładowo, z danych S. Dowlit-Greja podanych na podstawie dokumentacji Komitetu ds. przesiedleń w Konstantynopolu wynika, że w latach 1816–1900 roku do Turcji przesiedlono 3 mln 102 749 osób z Kaukazu. Przy tym do 1900 roku Czerkiesów 2 mln 750 tys., wśród nich były jednak grupy etniczne wymieszane z Adygami. Zob. S. Dowlit-Girej, *Žyzn Čerkesov – pieresilencev v Turcii*, „Izvestâ OLIKO” 1912, wyp. 5, s. 232; cyt za: E. A. Mirzakanova, *Kavkazskaâ vojna*, op. cit., s. 250.

ciom życie straciło od 320 do 400 tys. Czerkiesów, a z uwzględnieniem drogi do Turcji – 625 tys. osób. Jeśli zdaniem autora – w 1860 roku było ok. 1,5 mln Czerkiesów to uwzględniając 2% przyrost naturalny obecnie powinni oni liczyć 13 mln, a jest ich od 4 do 6 mln z tego ok. 700 tys. mieszka w Federacji Rosyjskiej⁵⁴.

Dla bliższego zobrazowania toczącej się „wojny na liczby i fakty” wokół przesiedleń Czerkiesów warto przytoczyć dane zawarte w niektórych oficjalnych dokumentach. Otóż w komunikacie pierwszego ogólnoadygejskiego zjazdu (28 marca 1992 r.) na temat ludobójstwa narodu czerkieskiego wskazuje się, że 3 mln Adygów przymusowo wysiedlono do Imperium Osmańskiego⁵⁵. Z kolei w innym, późniejszym dokumencie – apelu parlamentu Kabardo-Bałkarii do Rady Federacji i Dumy Państwowej Zgromadzenia Federalnego RF z 12 maja 1994 roku stwierdza się, że w wojnie kaukaskiej zginęło 9/10 populacji Adygów, zaś ogromna część pozostałych przy życiu była przymusowo wysiedlona do Imperium Osmańskiego⁵⁶. W innym apelu – do Parlamentu Europejskiego, wystosowanego 11 października 2006 roku przez dziesięć wpływowych organizacji czerkieskich w sprawie uznania ludobójstwa podkreśla się, że według zanizonych danych przez oficjalnego kronikarza wojny rosyjsko-kaukaskiej populacja Adygów liczyła milion osób, z czego 400 tys. zginęło w wojnie, 497 tys. zostało deportowanych i tylko 80 tys. osób pozostało w historycznej ojczyźnie⁵⁷. Z kolei w rezolucji parlamentu

---

⁵⁴ Dane za: W. Richmond, *Circassian Genocide: Yesterday and Today*, <http://adigasite.com>. Autor także wskazuje na przypadki biologicznego wyniszczenia Czerkiesów już w latach wcześniejszych. Píše, że w wyniku podbojów i represji ludność Kabardy w latach 1790–1830 zmniejszyła się 10-krotnie (z 300 do 30 tys.). Zwraca jednak uwagę to, że publikowane wystąpienie dość bogato opatrzone przypisami akurat nie wskazuje na źródła pochodzenia przytoczonych danych na temat przesiedleń w latach 60. XIX wieku poza stwierdzeniem, że świadczą o nich dane historyczne. Autor słusznie krytycznie odnosi się do traktowania „kwestii czerkieskiej” jako elementu gry politycznej, lecz wydaje się, że sam wpada w jej sidła.

⁵⁵ Dane za: *Zajavlenie piervogo vseaygskogo s'ezda o genocide adygskogo (erkeskogo) naroda. 28 marta 1992 g. O genocide adygskogo naroda v Russko-Kavkazskoj wojnie*, „Szapsugiâ” 1992, nr 11–12.

⁵⁶ Dane za: *Verchovnyj Sovet Kabardino-Balkarskoj SSR ot 07 fialalâ 1992 g N 977-XXII-B Ob. Obsuždieniu genocida Adygov (Čerkesov) v gody Russko-Kavkazskoj Vojny*, <http://www.elot.ru/index>. Dodajmy, że parlament Adygeji również w 1996 roku przyjął specjalny dokument uznający akt ludobójstwa na Czerkiesach.

⁵⁷ Dane za: *Obraščenie adygkich (čerkeskich) organizacii v Evroparlament*, <http://www.circassiangenocide.org/tree/48/show/540/page/2/>.

gruzińskiego z 20 maja 2011 roku uznającej ludobójstwo Czerkiesów zwraca się uwagę, że wojna kaukaska skutkowałą fizyczną likwidacją oraz deportacją ponad 90% populacji Czerkiesów⁵⁸. W wielu innych dokumentach także wskazuje się, że ok. 90% populacji Adygów zostało przymusowo wysiedlonych, z tego 1/3 zginęła z głodu i epidemii, wielu ludzi utonęło podczas przeprawy M. Czarnym do Turcji⁵⁹.

5. „Kwestia czerkieska” w labiryntach rosyjskich technologii politycznych

Spory wokół statystyk przeplatają się pytaniami dotyczącymi charakteru przesiedleń – czy były one dobrowolne czy też przymusowe; czy Czerkiesi mieli alternatywę wyboru miejsca przesiedlenia czy też jej nie było, czy przesiedlenia należy kwalifikować jako emigrację czy deportację, czy w końcu dramat czerkieski był efektem zaplanowanego ludobójstwa Czerkiesów wpisanego w politykę narodowościową Imperium Rosyjskiego na Kaukazie Północnym czy też nie? Pytania te oczywiście można mnożyć. Badacze prezentujący pogląd, że miał miejsce akt zaplanowanego ludobójstwa, jak i jego przeciwnicy na poparcie swoich poglądów przytaczają różnorodne argumenty, odwołując się niejednokrotnie tendencyjnie i wybiórczo do źródeł archiwalnych. Jak na razie spór ten trwa, polityka w nim zdominowała poszukiwanie prawdy, a końca tego sporu – jak na razie nie widać.

Wyjściem z powyższej sytuacji byłaby rezygnacja z „gry faktami” i formułowania arbitralnych ocen oraz podjęcie przez uwikłane w walkę polityczną strony wspólnego wysiłku na rzecz przeprowadzenia fundamentalnych i rzetelnych badań historycznych. W naszej ocenie główna inicjatywa w danym zakresie powinna należeć do władz Federacji Rosyjskiej⁶⁰,

---

⁵⁸ Dane za: *Rezolucja Parlamentu Gruzji O przyznaniu genocida czerkesov, osuščec-vennogo Rossijskoj Imperii, 20 maâ 2011 goda*, parliament.ge/files/63_31739_197421_Resolution.doc.

⁵⁹ Dane za: *Obraščenie Organizacii Nepredstavliennyh Narodov k Prezydentu Rossijskoj Federacii Borysu Jelcynu, 23 aprielâ 1997 g*, Gaaga, <http://www.elpot.ru.index>; *Obraščenie k Generalnomu sekretariu OON Pan Gi Munu, 30 apriela 2012 goda*, <http://www.elot.ru>.

⁶⁰ W danym kontekście warto zwrócić uwagę na trudne i smutne doświadczenia naszego kraju w relacjach z Rosją w dążeniach do odkrycia prawdy o Katyniu i innych miejscach ludobójstwa rodaków i uznania tego faktu.

które jak na razie na pierwszy front trwającej walki propagandowej wystawiły niektóre ośrodki badawcze. Wydaje się jednak, że nie są one jeszcze gotowe do przejęcia inicjatywy w danym zakresie, o czym świadczy chociażby jedna z oficjalnych odpowiedzi Kremla na apel adygejskiego ruchu społecznego „Kongres Czerkieski” w sprawie uznania ludobójstwa na Czerkiesach przez Imperium Rosyjskie. Otóż w piśmie z 17 stycznia 2006 roku skierowanym przez Komitet ds. Narodowościowych Rady Federacji Dumy Państwowej FR do lidera ruchu stwierdza się, że „Według danych Instytutu Historii Rosyjskiej RAN przesiedleniom na bazie kryterium narodowego w okresie radzieckim podlegało 16 etnosów, dodatkowo 46 etnosów było częściowo represjonowanych”. Zarazem się dodaje, że w „spisie przesiedlonych i deportowanych nie ma Adygow (Czerkiesów)”⁶¹. Z bliższej analizy pisma można wnioskować, że jeśli w ZSRR nie było Czerkiesów (Adygow) w spisie narodów deportowanych na Kaukazie Północnym, to tym bardziej ich nie było w okresie istnienia Imperium Rosyjskiego. Oznaczałoby to, że kwestia uznania ludobójstwa Czerkiesów jest bezprzedmiotowa. Kwestia ta koresponduje z dyskusją naukową wokół samego faktu istnienia Czerkiesów⁶², ich etnonimu, etnogenezy itp. Tym bardziej, że niektórzy badacze nie uznają specjalnie w tej kwestii zajętego stanowiska przez Instytut Etnologii i Antropologii RAN w sprawie etnonimu „Czerkies” i toponimu „Czerkiesja” (sformułowanego 4 lata później na prośbę Międzynarodowej Organizacji Czerkieskiej). Wynika z niego m.in., że: a) Czerkesi (Adygowie) są narodem kaukaskim składającym się z grup subetnicznych; b) w rezultacie wojny kaukaskiej, przymusowych wysiedleń do Imperium Osmańskiego, reform administracyjnych urzeczywistnionych władzami carskimi, a następnie organami władzy radzieckiej doszło do podziału Czerkiesów w ramach czterech republik i przypisania im różnych nazw własnych; c) podział ten nie doprowadził do utraty pamięci historycznej w narodzie oraz, że grupy te (wskazano na Szapsugów, Adygow, Czerkiesów, Kabardyjczyków) stanowią subetnosy jednego czerkieskiego (adygejskiego) narodu⁶³.

⁶¹ Zob. *Otviet Zamiestitiela Presiedatiela Komiteta Gosudarstvennoj Dumy po dielam nacionalnostiej M.A. Ajupova na Obraščenie APOD „Črkieskij Kongres” w GD FR po priznaniiu genocidov*, 17.01.2006, <http://www.cirassiangenocide.org./tree/48/show/553/page/2/>.

⁶² Są badacze, którzy prezentują pogląd, że takiego państwa jak Czerkiesja nie było, że nie można mówić o Czerkiesach jako jednej nacji itp.

⁶³ Zob. *Zakluczenie RAN ob etnonimie Čerkies i toponimie Čerkesâ*, <http://www.aheku.org/page.php?id=2080>. Dodajmy, że ekspertyza IEiA RAN stano-

Starając się zachować dystans i ostrożność do sporów wokół przesiedleń Czerkiesów⁶⁴, chcemy zarazem zwrócić uwagę na to, że trwały one – jak sygnalizowano przez wiele dziesięcioleci. U podłoża najbardziej masowych przesiedleń tkwiły nade wszystko rosyjskie plany zakończenia wojny i kolonizacji regionu. Towarzyszyły im represje, ale też miały przypadki emigracji dobrowolnych i decyzji wspólnot czerkieskich o wyjeździe do Turcji, do czego m.in. namawiali ich emisariusze tureccy i nierzadko duchowieństwo muzułmańskie, podpierając się argumentami religijnymi, także lokalna arystokracja obawiając się m.in. konsekwencji zniesienia pańszczyzny w Rosji. O przyczynach kolejnych fal przesiedleń decydowały zmieniające się ich konteksty polityczne, religijne, społeczne czy międzynarodowe. W rezultacie przybierały one postać deportacji, ale także emigracji, a nawet były podejmowane próby administracyjnego ograniczania przesiedleń przez urzędników carskich.

Niezależnie od trwających sporów skutki wojny i przesiedleń okazały się wyjątkowo tragiczne dla Czerkiesów, którzy dominując politycznie, militarnie i demograficznie w północnej części Kaukazu już w pierwszych latach istnienia ZSRR stanowili według oficjalnych danych tylko niewielką wspólnotę liczącą nieco ponad 65 tys. (spis powszechny z 1926 roku), a przed rozpadem państwa związkowego jeszcze mniej – nieco ponad 52 tys. (spis powszechny z 1989 roku). Przy tym stali się wspólnotą – jak podkreślają działacze ruchu panczerskiego” – pozbawioną własnej państwowości i „sztucznie” podzieloną na „nowe narody” żyjące w odrębnych republikach. Sytuacja ta skutkowałą także zmianą mapy politycznej i demograficznej Kaukazu Północnego. W rezultacie – jak podkreślają niekiedy aktywiści tego ruchu dążący do utworzenia

---

wi podstawę ubiegania się przez liderów ruchu panczerskiego o wprowadzenie do rejestru państwowego RF nazwy „naród czerkieski” w miejsce wpisanych grup subetnicznych. W sierpniu 2012 roku w związku z decyzją Międzynarodowej Organizacji Czerkieskiej o unifikacji etnicznych nazw Czerkiesów przeprowadzono pilotażowe badania wśród Adygów w danej sprawie. Z badań tych (choć nie można uznać ich za reprezentatywne) wynikało, że 80% respondentów opowiedziało się pozytywnie za unifikacją. Zob. E. A. Mirzakanova, *Ekzoetnonim Čerkes suščestvujet 700 liet*, <http://www.djeguako.ru/content/view/511/1/>.

⁶⁴ W danym kontekście potrzebne jest pewne wyjaśnienie. Otóż w tekście posługujemy się terminami „przesiedlenia” czy „wysiedlenia”, których zakres treściowy rozumiemy szeroko. W praktyce przesiedlenia (wysiedlenia) mogą przybierać różne postacie i formy. Mogą one być kwalifikowane jako emigracje, deportacje, muhadżirstwo itp.

własnego państwa – dla Czerkiesów wojna kaukaska jeszcze się nie skończyła.

6. Przejawy nacjonalizmu czerkieskiego

Nacjonalizm czerkieski jest zróżnicowany i występuje w różnorodnych postaciach. Nierzadko ujawnia się w tzw. separatyzmie czerkieskim postrzeganym za jedno z największych obecnie zagrożeń dla integralności terytorialnej Federacji Rosyjskiej, m.in. w kontekście planowanych na 2014 rok Zimowych Igrzysk Olimpijskich w Soczi, kurorcie położonym na terytorium historycznej Czerkiesji⁶⁵. Zwraca uwagę prężna działalność organizacji panczerkieskich, wśród których najsilniejszą jest *Adyge Chase*, mająca na celu umiędzynarodowienie statusu rozdzielonego narodu i wywieranie wpływu na organy władzy w Rosji⁶⁶. W danym kontekście staje się zrozumiałe, że „kwestia czerkieska” odgrywa coraz bardziej istotną rolę w dyskursie politycznym i naukowym na temat teraźniejszości i przyszłości Kaukazu, ujawniając ostre kontrowersje związane z historią i współczesnością Czerkiesów oraz ich dążeniami separatystycznymi.

Idee adygejskiego pannacjonalizmu, zapomniane przez niemal cały okres istnienia ZSRR, zaczęły ponownie zyskiwać popularność pod koniec lat osiemdziesiątych. Wtedy powstawały pierwsze kluby dyskusyjne i nieformalne organizacje społeczne, odwołujące się do idei „Wielkiej Czerkiesji”.

Współczesny ruch panczerkieski jest coraz większą siłą polityczną. Cechuje go niski stopień formalizacji – wiele grup działa bez oficjalnej rejestracji, niezależnie od oficjalnych struktur. Międzynarodowe Stowarzyszenie Czerkieskie funkcjonuje nieprzerwanie od 1991 roku przy nieformalnym wsparciu władz Republiki Kabardo-Bałkaria. W oficjalnych dokumentach władze Stowarzyszenia odżegnują się od haseł separatystycznych, stawiając sobie za cel walkę o podmiotowość i samorządność

---

⁶⁵ Część infrastruktury olimpijskiej ma znajdować się na terytorium Czerwonej Polany, będącej nekropolią dawnych Adygów i zarazem symbolicznym miejscem ostatecznego rozgromienia sił czerkieskich przez armię carskiej Rosji w 1864 roku.

⁶⁶ Zob. M. Zalicharov, *Rossia minus Kavkaz?*, „Rossijskaâ Federaciâ siegodnâ” (9.07.2010).

Adygeów w ramach Federacji Rosyjskiej⁶⁷. Działacze oficjalnego czerkieskiego ruchu narodowego wysuwają postulaty zwiększenia parytetów (kwot) dla narodowości adygejskich w republikach. Do ich priorytetów należy walka o pamięć historyczną – wydają publikacje oraz organizują konferencje i wystawy poświęcone wojnie czerkieskiej i muhadżyrstwu. Innym wymiarem działalności oficjalnych organizacji czerkieskich jest akcja repatriacyjna, stawiająca sobie za cel reintegrację Czerkiesów pozostających na uchodźstwie z ich rodakami zamieszkującymi Rosję. Przy Międzynarodowym Stowarzyszeniu Czerkieskim afiliowany jest Komitet Repatriacyjny, mający swoje sekcje w największych skupiskach diaspory⁶⁸. Repatriacja uznawana jest przez Czerkiesów za przejaw sprawiedliwości dziejowej, lecz jej istotny cel stanowi także zmiana proporcji między etnosami abchazo-adygejskimi a ludnością słowiańską i turecką na Kaukazie północno-zachodnim.

Działacze Międzynarodowego Stowarzyszenia Czerkieskiego uzyskali znaczny wpływ na sytuację polityczną w Kabardo-Bałkarii i Adygeji – pozostają w swoistej symbiozie z przedstawicielami władz republikańskich. Unikają konfrontacyjnej retoryki wobec centralnych władz Federacji Rosyjskiej, choć konsekwentnie realizują swoje cele, a przy tym systematycznie i sukcesywnie rozszerzają swoje wpływy w północno-zachodniej części Kaukazu.

Znacznie bardziej bezkompromisowi są jednak działacze sekcji regionalnych (np. w Republice Karaczajo-Czerkiesja⁶⁹) oraz zagraniczni przedstawiciele stowarzyszenia. Część działaczy czerkieskich, zwłaszcza należących do młodego pokolenia, nie kryje zniecierpliwienia kunktatorską i umiarkowaną strategią oficjalnych struktur czerkieskiego ruchu narodowego. Radykałowie coraz częściej porzucają legalne struktury i zakładają alternatywne organizacje, których celem jest wywalczenie niepodległości dla „Wielkiej Czerkiesji”. Coraz większe znaczenie mają nieformalne ugrupowania regionalne zrzeszające działaczy tzw.

---

⁶⁷ Mimo oficjalnych deklaracji Międzynarodowe Stowarzyszenie Czerkieskie należy do Organizacji Ludów i Narodów Niereprezentowanych (UNPO), pozarządowej organizacji z siedzibą w Hadze, zrzeszającej przedstawicieli nacji walczących o prawo do samostanowienia. Zob. www.unpo.org (22.11.2012).

⁶⁸ Zob. Cicek Chek, *Novaâ repatriacionnaâ strategiâ*, http://www.elot.ru/main/index.php?option=com_content&task=view&id=1677&Itemid=1 (16.09.2012).

⁶⁹ Zob. T. Bodio, P. Sieradzan, *The Struggle over the Form of the Political System of the Karachay-Circassian Republic among the Ruling Elites*, „Polish Political Science”, Yearbook, PTNP, Wyd. A. Marszałek, Toruń 2012.

„drugiego pokolenia”⁷⁰ czerkieskich nacjonalistów, otwarcie wysuwający postulaty niepodległościowe i krytykujący oficjalne struktury za ugodowość wobec oficjalnych władz w Moskwie. Radykalne grupy niepodległościowe zrzeszone są obecnie w nieformalnych organizacjach pod nazwą Kongres Czerkieski i Międzynarodowa Rada Czerkieska. Ich przedstawiciele aktywni są w środowiskach emigracyjnych oraz w rosyjskim podziemiu politycznym.

Przedstawiciele diaspory czerkieskiej za granicą zorganizowali ogólnoświatową sieć, dzięki której mogą podejmować skoordynowane i skuteczne działania. Dość napisać, że obchody Czerkieskiego Dnia Żałoby 21 maja 2012 roku odbywały się w ponad czterdziestu państwach⁷¹.

Diaspora czerkieska aktywnie wspiera akcję repatriacyjną we współpracy z rodakami żyjącymi na terenie Federacji Rosyjskiej. Prowadzi też działalność oświatową i informacyjną – jej ośrodki w państwach Zachodu propagują dziedzictwo kulturowe Adygów i rozpowszechniają własną interpretację wojny kaukaskiej i jej konsekwencji dla etnosu w różnych krajach świata. Prowadzą też walkę o pamięć historyczną, przeciwstawiając się rosyjskiej percepcji konfliktu zbrojnego i muhadżirstwa⁷².

Działacze diaspory czerkieskiej prowadzą portale informacyjne poświęcone historii i tradycji Adygów oraz wydarzeniom bieżącym, a także udostępniają liczne opracowania i artykuły w wersji elektronicznej. Wymieniają też opinie i koordynują działania na forach internetowych⁷³.

Radykalne skrzydło czerkieskiego ruchu narodowego ma licznych współpracowników zagranicznych, aktywnie wspierających walkę Adygów o prawo do samostanowienia. Sprawa „zapomnianego ludobójstwa” na narodzie czerkieskim budzi zainteresowanie amerykańskich ośrodków naukowych i analitycznych, przede wszystkim kojarzonych z prawicą. Pionierem badań nad tym problemem był sowietolog Stephen D. Shenfield, który w 1999 roku opublikował artykuł o zbrodniach na

---

⁷⁰ Pojęcie to oznacza radykalnych czerkieskich nacjonalistów, głównie należących do młodego pokolenia, występujących przeciw lojalizmowi Międzynarodowego Stowarzyszenia Czerkieskiego.

⁷¹ Zob. *Home thoughts from abroad: Circassians mourn the past-and organise for the future*, „The Economist” (26.05.2012).

⁷² Zob. *Circassian Education Foundation*, <http://www.circassianfoundation.org/> (16.09.2012).

⁷³ Zob. Zeynel Abdin Besleney, *Circassian Nationalism*, op. cit.

narodzie czerkieskim⁷⁴. W 2004 roku turkolog Antero Leitzinger opublikował artykuł o ludobójstwie czerkiesów w nowojorskim czasopiśmie „Global Politician”⁷⁵. W kolejnych latach liczba artykułów, publikacji poświęconych problemowi czerkieskiemu znacznie wzrosła⁷⁶. W propagowanie idei czerkieskiego nacjonalizmu zaangażowały się również środowiska intelektualne związane z nurtem neokonserwatywnym, przede wszystkim Jamestown Foundation, organizująca cykliczne sympozja poświęcone martyrologii narodu czerkieskiego.

„Kwestia czerkieska” zyskała aktualność w kontekście decyzji 119 sesji Międzynarodowego Komitetu Olimpijskiego o przyznaniu miastu Soczi prawa do organizacji Zimowych Igrzysk Olimpijskich w 2014 roku. Nacjonałści czerkiescy zainicjowali kampanię przeciw igrzyskom w Kraju Krasnodarskim, uznawanym przez nich za ziemię, na której doszło do ludobójstwa ich przodków. Szczególnie zbulwersował ich fakt, że prezydent Władimir Putin w swoim przemówieniu okolicznościowym nie wymienił Czerkiesów wśród narodów współtworzących dziedzictwo kulturowe Soczi⁷⁷.

4 października 2007 roku w Stanach Zjednoczonych i Turcji jednocześnie odbyły się demonstracje przed rosyjskimi przedstawicielstwami dyplomatycznymi przeciw igrzyskom olimpijskim. Światowe media transmitowały protesty przedstawicieli diaspory czerkieskiej, przeciwstawiających się organizacji imprez sportowych w miejscach męczeństwa ich narodu⁷⁸. Podobne demonstracje odbywały się na Zachodzie i Bliskim Wschodzie – 21 maja każdego roku (w Międzynarodowy Czerkieski Dzień Żałoby)⁷⁹.

Czerkieski ruch narodowy jest nadzwyczaj heterogeniczny. Jego rozmaite nurty wysuwają odmienne postulaty i odwołują się do innych środków.

---

⁷⁴ Zob. S. D. Shenfield, „The Circassians: A Forgotten Genocide?”, *Studies on War and Genocide*, Oxford–New York 1999.

⁷⁵ Zob. A. Leitzinger, *The Circassian Genocide*, „Global Politician”, grudzień 2004.

⁷⁶ Zob. A. Šmulevi, *Kak Rossiâ prospala Čerkessij vopros*, <http://www.peoples-rights.info/kak-rossiya-prospala-cherkesskij-vopros>; P. Henze, *Circassian Resistance to Russia*, w: *The North Caucasus Barrier*, red. M. Bennigsen Broxup, New York 2007, „Johnson’s Russia List” Special issue: The Circassians, maj 2008.

⁷⁷ Zob. S. Berzeg, *1864–2014 Circassian Genocide Olympics*, <http://nosochi2014.com/articles/1864-2014-circassian-genocide-olympics.php> (16.09.2012).

⁷⁸ Zob. A. Šmulevič, *Krov Krasnoj Polány. Olimpiada na zemle genocida kak lovuška na ruskogo medvedâ*, <http://www.geopolitica.ru/Articles/289/> (8.03.2012).

⁷⁹ Zob. *Home thoughts from abroad*, op. cit.

Zarówno oficjalne struktury panadygejskiego ruchu etnopolitycznego zachowujące lojalność wobec Federacji Rosyjskiej i jej władz, jak też i radykalne ugrupowania separatystyczne mają świecki oraz republikański charakter. Popularność radykalnego islamu politycznego wśród Czerkiesów jest dziś znikoma. Choć część działaczy adygejskich głosi bezkompromisowe hasła, opowiada się za niepodległością „Wielkiej Czerkiesji” i deklaruje wrogość wobec władz Federacji Rosyjskiej, nawet najbardziej radykalni separatyści dystansują się od terroryzmu jako metody prowadzenia walki politycznej. Bynajmniej nie oznacza to jednak, że ruch panczerkieski nie zagraża interesom Moskwy na Kaukazie. Przeciwnie, adygejscy radykałowie posiadają znaczny potencjał polityczny i mogą trwale zdestabilizować sytuację w regionie.

Sytuacja narodowościowa w północno-zachodniej części Kaukazu jest coraz bardziej napięta, a organizacje autonomistów i separatystów czerkieskich zyskują coraz szersze poparcie. Wiele wskazuje na to, że wraz z przybliżaniem się terminu Zimowych Igrzysk Olimpijskich w Soczi będzie dochodzić do eskalacji protestów ludności adygejskiej zarówno w Federacji Rosyjskiej, jak i za granicą. „Kwestia czerkieska” należy dziś do istotnych wyzwań etnopolitycznych, przed którymi stoją władze Federacji Rosyjskiej.

The sources of Circassian nationalism and its political consequences

Summary

The problem of the increasing threat to Russian security in the area of the Northern Caucasus is described as originating in the ethnic groups from the mountainous region located between the Caspian, Black and Azov Seas. The hundreds of ethnic and sub-ethnic groups living there have their own identities and are aware of their individuality. This makes the Northern Caucasus the most unstable of all regions in the Russian Federation. One of the more serious threats to the national security and territorial integrity of the Russian state is posed by separatist movements in the Northern Caucasus. Caucasian ethnoses and elites have various levels of national consciousness, political ambitions and loyalties towards Moscow. The ethnic situation in north-west Caucasus is becoming increasingly tense, and the organizations of Circassian autonomists and separatists are winning more and more support. A lot seems to suggest that as the date of the Winter Olympic Games in Sochi draws nearer the protests of the Adigeian population are likely to escalate, both in the Russian Federation and abroad. The ‘Circassian issue’ is a significant ethno-political challenge faced by the authorities of the Russian Federation.

